

مهارت‌های پایبندی به نماز در نوجوانان

صدیقه غلامزاده^۱

چکیده

توجه به دین و دینداری همواره به عنوان یکی از مسائل مهم مطرح بوده و همیشه در طول حیات بشر در زندگی انسان‌ها حضور داشته است و این خود نشان دهنده نیاز فطری آدمی به مسئله دین و عبادت است. گاهی اوقات ممکن است که میل به پرستش در اثر عواملی کم رنگ شود و فطرت خداجویی و خداخواهی را احاطه نماید. در این میان قشر نوجوان به عنوان آسیب پذیرترین آن‌ها است. در این مقاله سعی بر آن شده است تا با مهارت‌هایی در خصوص پایبندی به نماز در نوجوانان آشنا شده و علاوه بر آن اصول و موانع آن نیز بررسی شود. مقاله پیش رو با روش توصیفی و تحلیلی به تبیین مهارت‌ها پرداخته است و با توجه به مطالب جمع‌آوری شده از منابع کتابخانه‌ای به این نتیجه رسیده است که برای پایبند کردن نوجوان باید از همان کودکی اصول و نکاتی را رعایت کرد (از جمله: ۱) آمادگی و توانستن کودک (۲) آمادگی بیانی و لفظی کودک (۳) آمادگی عاطفی کودک و در گام بعدی باید با روحیات و مسائل دوران نوجوانی که مهمترین آنها بلوغ و علائم و شرایط آن آشنا شده و با توجه به شرایط حساس آنها در راه دعوت گام برداشته شود این دعوت اصولی قبل از آن مانند: ۱) برانگیختن احساسات با شمارش نعمت‌ها (۲) احساس نیاز (۳) تشکر از صاحب نعمت (۴) توجه به عبادت نظام آفرینش بیان آثار و برکات نماز توجه به خطرهای ناشی از سهل انگاری و ترک نماز و همچنین اصولی بعد از آن مانند: ۱) حرکت آگاهانه (۲) شروع از خود (۳) اقدام به موقع (۴) آمادگی مخاطب (۵) نگاه جامع (۶) تربیت گام به گام (۶) تسهیل و آسان گیری (۷) میانه روی و تعادل (۸) استمرار و استقامت دارد که با رعایت کردن آنها و نهادینه کردن آن اصول در نوجوانان می‌توان آنها را به این فریضه الهی پایبند کرد.

کلید واژه: نماز- نوجوان. تربیت

^۱. صدیقه غلامزاده، طلبه سطح ۲، پایه چهارم پاره وقت، تلفن: ۰۹۳۹۵۱۷۳۷۱۳

مقدمه

جوانان و نوجوانان از استعداد و پتانسیل بسیار مناسبی برای هدایت‌پذیری برخوردارند، اما والدین، نظام آموزشی و سایر نهادهای اجتماعی، که اید نقش هدایت‌گری داشته باشند از وظیفه بسیار سرنوشت‌ساز خویش غافل بوده .متأسفانه هر روز که می‌گذرد هم استعدادها و قابلیت‌های نسل جوان و نوجوان برای قرار گرفتن در مسیر جست‌وجوگری شخصی و فهم دقیق از مبانی و ارزش‌های دینی خصوصاً نماز هدر می‌رود و هم بر ضریب آسیب‌پذیری دینی نسل جوان و نوجوان افزوده می‌شود. طبق تحقیق‌های انجام شده با عناوین متفاوت، نتایج حاصله این را نشان می‌دهد، که هرچند در مجموعه نگرش نوجوانان به اصل نماز مثبت و بیشتر از حد متوسط است. اما میزان پایبندی آن‌ها در انجام نماز پایین‌تر از حد متوسط بوده است. حال این سؤال به ذهن متبادر می‌شود که راه‌های کسب مهارت برای افزایش پایبندی به نماز در نوجوان چیست؟ آیا این کسب مهارت‌ها بر عهده خانواده است؟ یا سایر نظام‌های جامعه؟

یکی از مسائل مهم فرهنگی در سال‌های اخیر مسئله هجوم فرهنگی بیگانگان در جهت تضعیف باورها و ارزش دینی و مذهبی نسل نوجوان و جوان است. و راه حل آن تحکیم و تقویت آن چیزی است که مورد هجوم قرار گرفته است. یکی از آن موارد نماز . پایبندی به آن است که به عنوان ستون دین است که اگر این مهارت‌ها و تقویت باورهای مذهبی نسل نوجوان و جوان فراگرفته شود، جوان و نوجوان می‌تواند در برابر هجوم فرهنگی فریفته نشود و در برابر آن مقاومت و ایستادگی کند.

بحث در این باب در علوم مختلفی مثل دین و روانشناسی و جامعه شناسی وجود دارد و در این مقاله براساس دین و روانشناسی بررسی شده است. با توجه به اهمیت موضوع افراد بسیاری به مسئله پرداخته و راه حل‌هایی نیز ارائه دادند به عنوان نمونه آقای آیت در کتاب فرودگاه فرشتگان و یا آقای غلامعلی افروز در کتاب روش‌های پرورش احساس مذهبی به آن پرداخته‌اند. ولی از آنجایی که بحث بحث بسیار گسترده بوده از حوصله خواننده خارج است در مقاله حاضر سعی شده تا با خلاصه کردن آن‌ها و با ارائه راهکارهای اصولی به صورت دست‌بندی، خواننده به هدف خود که دستیابی به مهارت‌هایی برای پایبندی به نماز در نوجوان برسد.

مفهوم شناسی

صلاة در لغت و اصطلاح

برای ماده صلاة چندین معنا گفته شده است از جمله آتش و چیز گرم و داغ، نوعی عبادت، ثنا، ستایش، دعا، نرم شدن، چرا که در نماز گزار با خشوع در نماز نرم می‌شود.

معنی صلاة در قرآن

ماده صلاة در قرآن همیشه به معنای نماز نیست ۹۸ بار واژه صلات و مشتقات آن در قرآن آمده حدود ۱۰ بار آن به معنای غیر نماز استعمال شده مثلاً:

معنای دعا در آیه ۱۰۳ سوره توبه از اموال آنها صدقه بگیر تا به وسیله آن آنها را پاکسازی و رشد و تکامل دهیم و برای آن ها دعا کن که دعای تو مایه آرامش آنهاست و خداوند شنوا و دانا است .

روایت امام صادق (علیه السلام) مؤید همین معناست؛ نماز از طرف خداوند و ملائکه تزکیه و پاک کردن

از جانب مردم دعا است.^۱

مفهوم نوجوان

ارسطو سیصد سال پیش از تولد مسیح علیه السلام نوجوانان را موجوداتی پرشور و آتشی مزاج تعریف کرده است که آماده‌اند خود را به دست غرایز بسپارند. گروهی از روانشناسان معتقدند نوجوانی با ظهور بلوغ جنسی آغاز می‌شود و با خاتمه نگرانی‌ها و ناراحتی‌های آن خاتمه می‌یابد. در تعریف دیگر نوجوان موجودی معرفی شده است که از نظر بدنی در حال دگرگونی و تحول، از لحاظ عاطفی نابالغ، از نظر تجربه محدود از دیدگاه فرهنگی تابع محیط است. همه چیز می‌خواهد اما چیزی نمی‌داند. تصور می‌کند همه چیز میان آثاری که محبت در اخلاق و عقاید فرزند ها تولید می‌کند با آموزش منطقی و عقلانی آموزه های دینی هیچ منافاتی نیست. بسیاری از مسلمانان ابتدا تحت تاثیر رفتار مهربانانه پیامبر عزیز ما و امامان مهربانان مسلمان می‌شدند و پس از آن آرام آرام معارف دینی را به صورت منطقی فرا می‌گرفتند. پس همانطور که آموزش معارف دینی یک وظیفه اساسی است، محبت ورزی هم یک وظیفه برای والدین است. در مسیر یادگیری آموزه های دینی هر اندازه فرزندان ما آرامش داشته باشد کار ما راحت تر و آموزش معارف دینی اثر بخش تر خواهد بود.^۲

^۱ .دیانت، محمد رضا، تفسیر آیات نماز، تهران، ستاد اقامه نماز، ص ۲۱.

^۲ ..رالف، موسی نظر بنیادی در مورد نوجوانی، تهران؛ عطایی، ص ۱۰

مفهوم تربیت

میان آثاری که محبت در اخلاق و عقاید فرزندها تولید می‌کند با آموزش منطقی و عقلانی آموزه‌های دینی هیچ منافاتی نیست. بسیاری از آرام آرام معارف دینی را به صورت منطقی فرا می‌گرفتند. پس همان‌طور که آموزش معارف دینی یک وظیفه است، محبت‌ورزی هم یک وظیفه برای والدین است. در مسیر یادگیری آموزه‌های دینی هر اندازه فرزند ما آرامش داشته باشد کار ما راحت‌تر و آموزش معارف دینی اثر بخش‌تر خواهد بود. تربیت دوقسم است. تربیت با گفتار و تربیت با عمل. تربیت به اندازه‌ای مهم است که در قرآن شریف آمده است؛ وقتی به حضرت موسی که خطاب شد نزد فرعون طغیانگر برود حضرت موسی نگفت خدایا لشکر مجهز به من بده بلکه گفت: حالا که بنا است من به تنهایی بروم در مقابل فرعون با آن همه تجهیزات سعه صدر به من بده، مرا دریا دل کن.^۳

پس بنابراین با تاثیر به این روایت در مسئله تربیت فرزندان باید از خدا شرح صدر بخواسته شود. کسی که شخصیتش را گرمی داشتند و عزت نفس پیدا کرد رفتار مناسب و نابهنجاری از وی سر نمی‌زند و کسی که شخصیتش تحقیر شد و احساس ذلت و خواری کرد از ارتکاب هیچ رفتار ناشایسته‌ای رویگردان نیست با این بینش منشا تمام سوء رفتارها و ناهنجاری‌های رفتاری در کودکان عدم برخورد صحیح و انسانی است و هر زمانی که احساس کرامت نفس و عزت نفس انسان جریحه‌دار شود و به هر طریق شخصیت وی صدمه ببیند و تحقیر شود به طور طبیعی و فطری عکس‌العمل نشان می‌دهد مگر کسانی که در اثر افراط در گناه و فساد عزت نفس انسانی خود را در کرده‌اند و از رحمت الهی دور گشته‌اند و به اسفل السافلین سقوط کرده‌اند.^۴

مناسب‌ترین زمان تربیت

دوران کودکی و نوجوانی بهترین و مناسب‌ترین زمانی است که پدر و مادر فرزند خود را با اخلاق و آداب اسلامی آشنا سازند زیرا در این دوره کودک فقط پدر و مادر در و محیط خانواده خود را می‌شناسند و به اصطلاح گوش و چشم او بسته است و تنها تحت پوشش شخصیت خود تغذیه روحی و فکری می‌شود. اگر دارد اما در واقع

^۱ عباس ولدی، محسن، من دیگر ما، قم، جامعه الزهراء، ج ۲، ص ۸۶.

^۲ قرآن، عثمان طه، قم، نشر الهادی، طه ۴۳.

^۳ مظاهری، حسین، تربیت برتر از نظر اسلام، قم، بین الملل، ص ۳۰۸-۳۰۹.

^۴ فرهادیان، رضا، تربیت برتر، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ص ۷۷-۷۸.

چیزی ندارد. نه از مزایای کودکی بهره می‌برد نه از امتیازات بزرگسالی، در روپا و تخیل زندگی می‌کند اما با واقعیت روبروست.^۱

اهمیت دعوت به نماز

امر به معروف و دعوت به هر کار خیر از جمله نماز که در مرکز کارهای خیر قرار دارد نشانه دلسوزی، تعهد، غیرت دینی، خیرخواهی، وجدان بیدار، ایمان به مکتب و مردم، و ایمان به هدف و راه است پیامبر گرامی (صلی الله علیه و آله و سلم) در حدیثی تکان دهنده در مورد والدین و فرزندان آخرالزمان می‌فرماید: وای به حال والدین آخرالزمان کسی سوال کرد والدین مشرک حضرت فرمودند نخیر والدین مومن که واجبات را به فرزندان تعلیم نمی‌دهند.^۲ در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) است که فرمودند: فرمانبرداری از خداوند عز و جل، خدمت کردن به او در زمین است و هیچ خدمتی به پای نماز نمی‌رسد.^۳

کیفیت القای نماز

برای پذیرش نماز و یادگیری آن و اصولاً فراگیری و جذب هم مطلب و مسئله ای حضور چند عامل به عنوان شرط ضروری، لازم است:

۱. آمادگی و توانستن: کودک را در هر سن و شرایطی نمی‌توان به نماز وادار کرد. دامنه

آمادگی برای امور مورد نظر بسیار وسیع‌اند

از جمله:

الف) آمادگی جسمانی: برای نماز خواندن فرزند توان ایستادن و حفظ تعادل داشته باشد.

ب) آمادگی بیانی و لفظی: کودک برای خواندن نماز باید قادر به تکلم باشد و عبارت را هر چند

ناقص تلفظ کند.

ج) آمادگی عاطفی: کودک در شرایط عادی باشد و در حال خشم و از دیگران نباشد. با شخصیت و

خواست او همراه باشد.

^۱ ر.الف، موسی، نظر بنیادی در مورد نوجوانی، تهرانف عطایی، ص ۱۰.

^۲ قرآنتی، محسن، شیوه‌های دعوت به نماز، قم، ستاد اقامه نماز، ص ۱۶-۱۷.

^۳ من لا یحضر الفقیه، ج ۱، ص ۲۰۸، باب فضل الصلاة

ندارد اگر عمل سختی بر قلب تحمیل شود کور خواهد شد. حضرت علی علیه السلام در دعای کمیل برای بندگی خداوند اول آمادگی جسمانی را از خداوند خواستار است.

(پروردگارا بدنم را بر انجام عبادت و خدمت به مردم نیرو و ته دلم را برای آمدن به سوی

خودت محکم کن.)

اصل پنجم: نگاه جامع: انسان ساحت ها و ابعاد گوناگونی دارد که لازم است در مسیر دعوت پای بندی نوجوانان به نماز تمام آنها را مد نظر قرار داد؛ لازمه تقویت بعد تقلیدی نوجوان مد نظر قرار دادن احساسات او است اگر در این دو مورد نیاز به توجه است باید بعد شناختی او تقویت شود. اگر این اصول رعایت نشود تصویر اشتباه از دین و دینداری به نمایش گذاشته خواهد شد.

اصل ششم: تربیت گام به گام: با توجه به شکل گیری مرحله به مرحله روحیات و خلقیات انسان لازم است پدر و مادر در خصوص تربیت دینی نوجوانان به خصوص فریضه نماز، این اسباب کاملاً مد نظر قرار دهند و به تدریج در جهت نماز خوان شدن فرزندان قدم‌هایی بردارند این که دیر اقدام کردن باعث شود به اجبار و یکباره تمام نماز را به آنها آموزش دهند و از ایشان بخواهند که نماز بخوانند، این روش نتیجه نخواهد داد.^۱

اصل هفتم: تسهیل و آسان گیری: تسهیل یعنی ساده آسان ساختن، عبادت برای فرزندان. دکتر قائمی می‌نویسد آسان گیری در مسائل دینی کودکان از اهمیت مضاعف و بسزایی برخوردار است دوران خردسالی درباره نماز باید به گونه‌ای عمل کنیم که فرزندان احساس خستگی نکنند و به مصلحت اوست که نمازها را با ذکرهای طولانی و رکوع و سجودهای خسته کننده، طولانی نکنیم.

اصل هشتم: میانه‌روی و تعادل: زیر بنای تعالیم دین اعتدال است به گونه‌ای که در همه دستورات و مقررات آن از هر گونه افراط و تفریط جلوگیری شده است. پیامبر خوبی‌ها فرمودند: اسلام دین نیست متین و محکم و منطقی. سفارش می‌کند که با مدارا و متانت حرکت کنید و عبادت را در نسل خود مقبوض و منفور قرار ندهید به گونه‌ای عمل نکنید که روح و نفس تان عبادت را دشمن بداند بلکه طوری عمل کنید که نفس، عبادت را دوست بدارد و مصوبه آن شود

اصل نهم: استقرار و استقامت: گاهی اوقات نوجوان با یکی دو بار تذکر حرف را نمی‌پذیرد. برخی افراد پس از چند بار ذکر تحت تاثیر قرار می‌گیرند. همان طور که خرما پس از تابش های پی در پی خورشید می‌رسد؛ خداوند متعال در قرآن سفارش می‌کند اهل خود را به نماز سفارش کن رهبران مقاومت داشته باش اگر چند بار گفتی و گوش نکردند خسته نشو. و در جای دیگر می‌فرمایند: همواره خانواده اش را به نماز فرمان می‌داد.^۲

^۱ .آیتی، اصغر، فرودگاه فرشتگان ۱، قبسات، ص ۹۲-۹۴
^۲ .طه: ۱۳۲.

آیات و روایات به دست می‌آید که در مسیر دعوت به نماز باید صبر و استقامت باشد مرتب معارف نماز را برای نوجوان بازگو کرد و آنها را به اقامه نماز سفارش کرد.^۱

خصوصیات قوه تخیل و پرورش

خیال یکی از ارکان انسان است که محسوس در تقابل ما نیست ولی حس می‌شود یکی از مراتب نفس است رشد قوه خیال، خواب و خیال در نوجوانان افزایش پیدا می‌کند. در خواب رویاهای شیرین و تلخ دارد، در حال خواب محتلم شود که به علت تصرفات قوه خیال است آنچه در قوه خیال پرورش پیدا می‌کند، احساس ظرافت، زیبایی، شعور مناسب و قهرمان پروری است. مناسب است این دستورالعمل‌ها برای ترغیب نوجوانان نماز اجرایی شود:

۱. معنوی کردن نماز و بیان جاذبه‌های معنوی آن، نقطه اتصال نوجوانان با عالم ملکوت و نماز است.
۲. برای نماز اشعار زیبا گفته شود تا در تخیلات تحریک و شوق ایجاد کند.
۳. یکی از مسائل تخیل نوجوان قهرمان پروری و علاقه به فرد قهرمان است. اگر اولیا و مربیان بتوانند قهرمانهای الهی را در ذهن ادراک نوجوان بزرگ نمایند و نوجوان به آن علاقمند شود تمام مسئله حل شده.
۴. اقامه کنندگان نماز و ائمه جماعات اگر زیبا و خوش‌پوش باشند خیلی می‌تواند اثرگذار باشد.
۵. خصوصیات نوجوان یافتن استقلال بعد از تبعیت داشتن دوران کودکی است چه بهتر که بسیاری از برنامه‌های نماز را به عهده او و با سلیقه او برگزار کرد.
۶. نوجوان بالغ بسیار دوست دارد قهرمان و زورمند باشد و بتواند هر کاری می‌خواهد انجام دهد اگر این تلقی برایش پیدا شود که نیروی مادی به همراه نیروی معنوی صدها برابر می‌شود سه نوجوان به نماز صدها برابر می‌شود.^۲

^۱ آیتی، فرودگاه فرشتگان ۱، ص ۹۵-۹۶

^۲ قلم جمعی از نویسندگان، مجموعه مقالات نماز و خانواده، ص ۳۷۲-۳۷۴.

نماز در نوجوانی شکل دهنده هویت دائمی

هویت افراد به طور معمول در دوران بلوغ و نوجوانی شکل می‌گیرد. این هویت شامل ارزش‌ها، روحیات و ویژگی‌های فردی است که در تجربه خانوادگی شکل می‌گیرد و به صورت رفتارهای به ظاهر ناهنجار دوران بلوغ جلوه‌گر می‌شود. والدین باید این وضعیت را درک کرده و آن را به حساب گستاخی فرزندان خود نگذارند. در دوران بلوغ سطح فکر افراد گسترش پیدا کرده و تعالی می‌یابد. نوجوانان همزمان با شناخت هویت خود، قادر به فکر انتزاعی هستند.^۱

ایمان به مذهب در انسان از سن ۱۲ سالگی آغاز و در شخص سالم، ایمان به حقایق و پیگیری پرستش، با طی سال‌های عمر تشدید می‌گردد. این تحقیق تحول در نوجوانی عامل بسیار مناسب برای رشد مذهبی، معنوی، اخلاقی و زمینه‌ای برای ارشاد شخصیتی است در این مرحله از عمر دید و نگرش فرد نسبت به جهان گسترده شده به طور کلی جهان‌بینی او تغییر می‌کند.

نماز ستون دین است که انسان را از گردبادهای زندگی و تهاجم درونی، رهایی بخشیده و به عنوان تکیه‌گاه مطمئن به شمار می‌رود. نوجوان نمازگزار خود را در زمینه دنیا، بدون تکلیف و سرگردان ندانسته و با اندیشه در اهداف زندگی مشغول برنامه‌ریزی برای آینده می‌شود. هر روز در زمان خود در زمینه دنیا، آخرت، خداوند علل بیشتر پدیده‌ها کند و کاو می‌کند اعتقاد به خداوند را به عنوان حلال مشکلات برای رسیدن به آرامش در بحران تلقی نموده و آن را تجربه می‌کند.

نوجوان در مرحله بی‌ثبات زندگی خود مانند خمیری شکل‌پذیر و منعطف، می‌تواند دارای قالبی متعالی و یا برعکس حالت طغیانگر و لابلایی شود. برای گرایش انسان از نوجوانی به تکامل، نماز عامل مهمی به شمار می‌رود و می‌تواند فرد مسلمان را در تشکیل هویت و رسیدن به هدف غایی خود یعنی قرب الهی، یاری نماید. اگر خمیر مایه نوجوان به خوبی و شایستگی شکل می‌دهد و با ارزش‌هایی که در خور او است، پیوند یافته حتماً به گمشده خویش می‌رسد و اگر در تمایلات نفسانی، وسیله‌های اخلاقی و به طور کلی در فساد بی‌دینی غرق شود، برای نجات خود بی‌هدف بوده، حقیر، بی‌محتوا و فانی می‌گردد.^۲

^۱ .داتل، فونتل، کلیدهای رفتار با نوجوانان، مترجم؛ مسعود حاجی‌زاده، تهران، کتاب‌های دانه، ص ۸۱.

^۲ . ملاتقی، عباس، نقش نماز در هویت‌یابی انسان، قم، ستاد اقامه نماز، ص ۱۰۱-۱۰۵

نتیجه

همانطور که در تحقیق به آن اشاره شد، برای پایبندی نوجوان به نماز که امری بسیار مهم است، اصول و روش‌ها و مهارت‌های خاصی وجود دارد که باید آن‌ها را فراگرفته و پدر و مادرها بدانند در چه مرحله‌ای از دعوت فرزندان به نماز به کار ببرند.

علاوه بر این موارد اساس انتخاب دین، آگاهی و تحقیق و جست‌وجوی شخصی خود، دین را انتخاب کند. در این صورت اولاً شناخت کامل‌تری نسبت به دین پیدا کرده و ثانیاً بسبب به آنچه که خود باید، احساس تعلق پیدا کرده و برای یافته‌های خود ارزش بیش‌تری قائل خواهد شد و زمانی که ارزش و اهمیت آن‌ها را بداند، آن یافته‌ها در رفتار وی تجلی خواهد یافت. به زبان ساده‌تر باید گفت: موثرترین راه درونی شدن اعتقادات و باورهای دینی و عمل به رفتارهای دینی (مانند نماز) تشویق نسل نوجوان و جوان به جست و جوگری شخصی در مفاهیم و دستورات دینی است. زیرا روش‌های القایی، درونی شدن رفتارهای مذهبی را در افراد تضمین نمی‌کند. این روش‌ها تنها نشان دهنده راه، به رهروی این طریق نیست، بلکه هر رهروی این طریق را به مطلوب می‌رساند و به آن استمرار می‌بخشد.

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. افروز، غلامعلی، روش‌های پرورش احساس مذهبی، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، تهران
۲. آیتی، اصغر، فرودگاه بهشتی، ناشر قبسات، ۹۶ه.ش
۳. _____، روانشناسی و تربیت کودکان و نوجوانان، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، تهران
۴. _____، روانشناسی تربیتی کاربردی، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، تهران
۵. دیانت، محمدرضا، تفسیر آیات نماز، ناشر موسسه فرهنگی ستاد اقامه نماز، تهران، ۹۶ه.ش.
۶. رالف، موسی، نظر بنیادی در مورد نوجوانی، نشر عطایی، ۵۷ه.ش.
۷. عباس ولدی، محسن، مهارت‌های تربیت فرزند در دنیای امروز، قم: نشر جامعه الزهراء، ج ۱، بی تا
۸. _____، محسن، من دیگر ما، قم: نشر جامعه الزهراء، ج ۲، بی تا
۹. فرهادیان، رضا، تربیت برتر، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۷۶ه.ش.
۱۰. فلاح‌زاده، محمد حسین، آموزش نماز ویژه نوجوانان، بی جا، ستاد اقامه نماز، ۷۴ه.ش.
۱۱. قرائتی، محسن، شیوه‌های دعوت به نماز، بی جا، موسسه فرهنگی انتشاراتی ستاد اقامه نماز، ۹۵ه.ش.
۱۲. سلمانیان، زهره، نماز، دانش‌آموز، آسیب‌های اجتماعی، چاپ اول، بی جا، تهران: انتشارات دانه ، ۸۸ه.ش.
۱۳. مظاهری، حسین، تربیت برتر از نظر اسلام، بی جا، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۸۸ه.ش.
۱۴. ملاتقی، عباس، نقش نماز در هویت‌یابی انسان و مسلمان، قم: ناشر ستاد اقامه نماز، ۸۰ه.ش.
۱۵. موسی، الیاس، پرورش هوش هیجانی نوجوانان، انتشارات رشد، تهران ۸۷ه.ش.
۱۶. ابوجعفر کلینی، من لا یحضر الفقیه، ج ۱، باب فضل الصلاة .
۱۷. شیخ صدوق، کلینی، کافی، ج ۳
۱۸. شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۲، باب الصلاة و المفروض منها.
۱۹. فونتل دان، ترجمه مسعود حاجی‌زاده، کلید رفتار با نوجوانان، کتاب‌های دانه، ۸۱ه.ش.
۲۰. به قلم جمعی از نویسندگان، مجموعه مقالات نماز و خانواده، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، ۸۶ه.ش.